

Тацяна Шамякіна

КАЗКІ БЕЛАРУСАЎ І ІНШЫХ НАРОДАЎ ПРА ПЕЎНЯ : ПАРАДАКСАЛЬНАЕ І НЯВЫТЛУМАЧАНАЕ

Людзі здаўна абагаўлялі птушак, бо назіралі іх пераважна над сабою, у паветранай стыхіі, у небе, якое заўсёды звязвалася з багамі, з райскай асалодай, з вышэйшым духоўным ідэалам. Хуткасць і свабода перамяшчэння, прытым, што па арыентацыі ў прасторы птушкам няма роўных сярод жывых наземных істот, давалі і даюць ім вялікую перавагу ў свеце. Чалавек заўсёды марыў быць свабодны, як птушка. Менавіта ў працэсе назірання за птушкамі ў людзей узнікла ідэя аддзялення духоўнага, ідэальнага пачатку ад зямнога, матэрыяльнага. Вось чаму і душа чалавечая ў Старажытным Егіпце, у Індыі, у Персіі, у еўрапейскіх народаў заўсёды ўвасаблялася ў вобразе птушкі. Акрамя таго, птушка сімвалізуе дух паветра, знак боскага праяўлення, магчымасць кантактаваць з багамі і падняцца над будзённасцю, звычайнасцю, усёй жыццёвай драбязой.

Птушкі, з аднаго боку, цудоўна прыстасаваныя да экалагічных змен, напрыклад, паніжэнні тэмпературы, пагаршэнне клімату выклікаюць іх хуткае перасоўванне – пералёты ці перакачоўванні; з другога боку, птушкі надзвычай кансерватыўныя ў адносінах месцазнаходжання: жыццё кожнай з іх непаруўна і цесна звязана з тым адносна невялікім абшарам зямной паверхні, дзе птушка з’явілася на свет; інакш кажучы, беларускае паняцце «родны кут» мае непасрэднае дачыненне да птушак, вучыць і людзей патрыятызму, любові да роднага дому.

Адзін з буйнейшых філосафаў Антычнай Грэцыі Дэмакрыт лічыў, што птушкі навучылі чалавека і некаторым відам мастацкай творчасці – будаваць дамы, спяваць, танцаваць.

Не дзіва, што ў міфалогіі птушка – цэнтральны персанаж. У шматлікіх касмаганічных міфах птушкі ігралі важную ролю ў стварэнні свету або ўпраўлялі прыроднымі стыхіямі. Птушка-змья Кецалькаатль у насельнікаў сярэднявечнай Мексікі спалучала ў сабе нябесную і зямную ўладу. Але ў міфах большасці народаў Зямлі нябесная і зямная сферы раздзеленыя, і ў такім выпадку шырока выяўленая ў іканаграфіі барацьба птушкі і змяі адлюстроўвае фундаментальны канфлікт паміж святлом і цемрай, духам і матэрыяй, салярнымі і хтанічнымі сіламі. Якраз певень ў шматлікіх міфалагічных сістэмах – увасабленне салярнага божышча.

Ва ўсходняй культуры певень – адзіная з птушак – уключаны ў зорны задзяк, прытым, што прэтэндаваць на ўвасабленне сонца, на касмічную ролю

маглі б шмат якія іншыя птушкі: нават у сям’і тых жа курыных ёсць больш прыгожыя, бліскучыя – паўлін, фазан, цацарка. Але кітайцы выбралі пеўня. Значыць, іх выбар быў абумоўлены і іншымі фактарамі, чым толькі знешні воблік.

Усе курыныя паходзяць з паўднёва-ўсходняй Азіі. На думку аўтараў энцыклапедыі «Жыццё жывёл», прыручэнне курэй у Індакітаі ішло не дзеля яек ці мяса, а дзеля спартыўных мэт, з-за байцоўскіх якасцей птушак [3, 311]. Версія, на нашу думку, спрэчная. Але ў міграцыях птушак, іх прыручэнні, з’яўленні на тэрыторыі Еўропы ўвогуле шмат загадкавага, незразумелага, нават таямнічага. Спецыялісты-арнітолагі хітра абыходзяць гэтыя пытанні. Таму прапануем уласныя версіі.

Логіка падказвае, што чым больш аселяя птушка і чым больш яна прывучаная да чалавека, тым раней яна з’явілася на той ці іншай тэрыторыі. Звычайныя хатнія куры распаўсюджаныя практычна па ўсім свеце. Можна меркаваць, што на тэрыторыю цяперашняй Беларусі, шырэй – Усходняй Еўропы, курэй прынеслі яшчэ *барэалы*, што ішлі з поўдня на поўнач услед за адыходзячым ледавіком. Значыць, непасрэдна ў нас куры маглі з’явіцца неўзабаве пасля вялікай паводкі, – той, што ў міфах называецца патапам (ледавік, безумоўна, пакідаў пасля сябе масы вады). Аднак прыручылі курыных, паводле нашай уласнай версіі, намнога раней – гэта зрабілі людзі дапатопавай цывілізацыі. Якія факты сведчаць на карысць гіпотэзы? Чым далей вывучаеш міфалогію народаў свету, тым больш пачынаеш верыць, што міфы ў зашыфраваным выглядзе распавядаюць пра сапраўдныя гістарычныя падзеі – гэта адзначаў яшчэ геніяльны Канфуцый. Магчыма, чалавецтва ўзнікла намнога раней, чым сцвярджае афіцыйная навука, і эвалюцыяніравала ў сваёй гісторыі не аднойчы, не адзін раз стварала культуру, высокую цывілізацыю, але амаль цалкам гінула ў выніку буйнога планетарнага катаклізму. Найбольш старажытныя паданні, што дайшлі да нас, распавядаюць пра перыядычныя знішчэнні чалавецтва праз пэўныя адрэзкі часу. Калі зыходзіць з вельмі працяглага існавання чалавецтва, то ясна, што і свойскія жывёлы побач з людзьмі жылі здаўна і былі, хутчэй за ўсё, не прыручаныя, а выведзеныя з дапамогай генетыкі.

Няхай гаворка ідзе не пра дзесяткі тысяч гадоў, а пра тысячы, усё роўна курэй можна лічыць ледзь не самымі першымі насельнікамі людскіх сядзіб. Пра тое сведчыць не археалогія, бо курыныя косткі не могуць захоўвацца тысячы гадоў, а фальклор, у прыватнасці так званыя *кумулятыўныя казкі*, глыбокі архаізм якіх не выклікае сумненняў.

Кумулятыўныя казкі пабудаваныя паводле прынцыпу далучэння адно да аднаго дзеянняў, асоб, прадметаў, прыкмет, інакш кажучы, пэўнай паслядоўнасці, пералічэння, апісальнага спосабу паказу (тыпу «Калабок», «Церамок», «Рэпка») [2, 61–69]. Пеўнік і курачка з’яўляюцца тыповымі героямі кумулятыўных казак, прычым, на нашу думку, самых старажытных. Сустрэкаюцца яны ва ўсіх народаў Еўропы. Так, у поўным зборы казак братаў Грым ёсць некалькі аповедаў пра падарожжа пеўніка разам з курыцай на вазку. Сюжэты разнастайныя: нямецкія даследчыкі змясцілі ў зборніку некалькі

найбольш характэрных твораў, з яўнымі адметнасцямі ў фэбуле. У адной з казак Пеўнік майструе вазок з арэхавай шкарлупіны і едзе ў ім разам з Курачкай. Да іх пастаянна падсаджваюцца розныя лясныя жыхары, а далей усе разам яны – пасажыры безразмернага вазка – помсцяць ліхому чалавеку [1, I, 66–67]. Часты таксама сюжэт пра смерць Курачкі на Арэхавай гары, дзе яна падавілася арэхам. Пеўнік імкнецца выратаваць жонку, робіць розныя захады, але Курачка ўсё ж памірае. Зноў-такі яе вязуць на вазку, на які падсаджваюцца ўсё большыя па памерах зьяры. Нарэшце просіцца зусім маленькая істота – бляха, і калі яна ўсаджаецца, вазок не вытрымлівае і тоне ў багне [1, I, 359]. Больш новай па фэбуле, хоць таксама з некаторымі кумулятыўнымі рысамі, з’яўляецца шырокавядомая казка «Брэменскія музыкі»: тут Пеўнік вячае сабою піраміду з жывёл, якія напалохалі разбойнікаў [1, I, 145–148].

Даследчыкі літаратуры і фэклору (А. Весаляўскі, У. Проп, А. Бройтман) лічаць, што кумуляцыя ўяўляе сабой сінкрэтычны тып мыслення, які папярэднічаў вобразнаму паралелізму. Але нам здаецца, што такога кшталту казкі – аскепкі нейкіх складаных павучальных тэкстаў, якія ўдасканальвалі мысленне дзяцей, у тым ліку і праз парадоксы (бляха, што перагружае вазок). Так, можна меркаваць, што ў вазок падсаджваюцца жывёлы, якіх прыручалі (ці стваралі) у пэўным парадку ўслед за курынымі. У паслядоўнасці казачных падзей таямнічы код быцця нібы дэшыфраваўся, алгарытм рабіўся ўсё больш відавочны, раскладваўся на нейкія пастаянныя элементы. Казка – па-свойму надзвычай дасканалая сістэма, якая ў прастай і сімвалічнай форме давала глыбокія веды пра нейкія першаасновы жыцця. І тое, што ў анталагічных па сутнасці творах дзейнічаюць пеўнік і курыца, не можа быць выпадковасцю.

Глыбокія даследчыкі, браты Грым змясцілі ў зборніку і казку, у якой няма сюжэта, нічога істотнага не адбываецца: Пеўнік угаворвае Курачку залезці на стол і пакляваць крошкі на ім, за што іх абодвух б’юць [1, I, 328]. У навуковых каментарыях да казкі сучасныя аналітыкі выказалі асцярожнае меркаванне, што тут назіраецца імкненне перадаць «мову» пеўня і куркі. На нашу думку, тлумачэнне найўнае, як і ўсе іншыя тлумачэнні, звязаныя з названымі персанажамі (каментарыі мы нават не прыводзім). Казка «Хлебныя крошкі на сталае» з’яўляецца аскепкай нейкага сакральнага тэксту. А саміх герояў караюць, на нашу думку, за тое, што яны парушылі важнае табу: у многіх народаў (у тым ліку і ў нашага) ні ў якім разе не дазвалялася курам хадзіць па сталае – сакральнаму месцу ў доме, як алтар ў храме. Прычым стол як алтар – з’ява, бясспрэчна, яшчэ дахрысціянская, глыбока старажытная. Не выпадкова і тое, што Пеўнік Курку ўгаворвае: сапраўды, курыцы, у адрозненне ад пеўня, адводзілася месца на зямлі, і яна гэтая ведала, певень больш звязаны з верхам. Хоць часам і ён выразна амбівалентны: у беларусаў пеўняў імкнуліся зарэзаць да іх семігадовага ўзросту, бо лічылася, што пасля сямі год певень абавязкова знясе яйка. А гэтая надзвычай небяспечна, бо парушае важныя законы прыроды. У адной з навел «Шляхціца Завальні» Яна Баршчэўскага з яйка, знесенага пеўнем, вылупіўся цмок – нячыстая істота. Ён можа некаторы час выконваць жаданні гаспадара, але ўрэшце абавязкова адбірае ў яго душу. Ва ўкраінцаў дэманічны (значыць, незвычайны, чароўны) пеўнік называецца

«царык». Ён пачынае спяваць яшчэ ў яечку, а калі вырастае, шануецца па ўсёй акрузе. Менавіта ён першы абвясчае світанне, і яго баяцца нячысцікі. «Царыка» ж ні ў якім разе забіваць нельга [4, 303]. У Сербіі вераць, што певень можа быць «змеем». Такі певень вызначаецца магутнай сілай і падчас навалніцы змагаецца з душамі самагубцаў, якія водзяць хмары [6, 307].

Па прычыне сваёй выключнасці, магічнай значнасці певень – лепшая ахвяра прыродным стыхіям, персаніфікаваным у вобразах духаў і багоў. Чорнага пеўня беларусы прыносілі ў дар вадзяніку. І сёння на Палессі забіваюць пеўня на месцы будучай лазні – ахвяруюць духу месца. Апошнімі словамі філосафа Сакрата, асуджанага на смерць, было звяртанне да вучня: «Памятай, што мы абяцалі Асклепію пеўня!». Мудры Сократ нават у апошнія свае хвіліны заставаўся верны народнай традыцыі.

Далёка не ўсё ў стаўленні людзей да пеўня паддаецца тлумачэнню. У зусім незразумелай нямецкай казцы «Ханс-Вожык» падобны да вожыка хлопчык збег з дому і ўвесь час жыве на дрэве, нязменна седзячы на пеўні [1, II, 96–101]. Певень тут, мяркуючы па ўсім, сонца, а хто ж хлопчык-вожык? Ці не камета, што ўвайшла ў межы сонечнай сістэмы? Мы хочам сказаць, што тлумачэнні казак пра пеўня і курку могуць быць і касмалагічныя. Касмічную ролю пеўня найлепш адчуваюць паэты. Надзвычай чуйны да прыродных з’яў выдатны рускі паэт-натурфілосаф М. Забалоцкі ў вершы «Пеўні спяваюць» адчуў у іх спева таямнічы розум сузор’яў, а зямным фокусам Вялікага Каўша (Вялікай Мядзведзіцы) палічыў кожную пеўневу душу. А ў беларускай паэткі А. Руцкай чытаем: *«Разабралі ночку пеўні, / Летню ночку невялічку», – / Так калісь спявалі жнеі, / Калі ніва сярты кліча. / Першы певень нечакана / У цішы гукнуў чулівай – / Цемра студжана апала / Пераспелай сіняй слівай. / Другі певень зыкам звонкім / Злёгка хістануў нябёсы – / Зор рабінавыя гронкі / Пастрасаліся на плёсы. / Трэці певень галасісты / Абудзіў крыламі вецер, / Туманы сагнаў дачыста / Пад лазовыя навеці...».*

Касмічная роля Курыцы і Пеўня – тэма, якая патрабуе, бясспрэчна, спецыяльнага даследавання. А вось пра сувязь пеўня са світаннем, сонцам і святлом гавораць міфы ўсіх народаў, за выключэннем, можа быць, кельтаў і скандынаваў, дзе певень з’яўляецца вестуном іншасвету. Невыпадкова і ў казках братаў Грым – казках еўрапейскіх народаў, у этнагенезе якіх бралі ўдзел кельты і скандынавы, пеўнік часта звязваецца, хоць і ўскосна, са смерцю. Але і сонца ў германцаў – часцей за ўсё Чорнае Сонца – Падземнае, якое графічна ўвасаблялася ў выглядзе свастыкі, павернутай ў адваротны па гадзіннікавай стрэлцы бок.

Больш выразна нябесна-сонечная сімволіка пеўня прасочваецца ў казках усходнеславянскіх народаў. У шырокавядомай казцы пад умоўнай назвай «Кот, певень і ліса» хітруха спявае пад вакном, выклікаючы выглянуць Пеўня, пасля чаго яго і крадзе. З вакном заўсёды звязвалі Сонца: і на небе, паводле вераванняў нашых продкаў, яно выглядае ў акенца. У семіётыцы Дома вокны ўвасаблялі сувязь хатняга космасу з касмічнымі стыхіямі і аб’ектамі, перш за ўсё Сонцам ды Месяцам. Яны ўвайшлі і ў арнаментыку аканіц, надзвычай багатую ў многіх рэгіёнах Беларусі.

У варыянтах казкі пра пеўня і лісу Певень з Катом жывуць у Дзеда з Бабай (сімвалы чалавечых продкаў), прычым Кот нязменна ва ўсіх варыянтах выручае Пеўня з бяды, ратуе ад Лісы. Ліса тут – хтанічны персанаж, увасабленне ночы, цемры, ліха, а Кот, на нашу думку, даволі позняя замена Вавёркі, якая была сувязной паміж рознымі ўзроўнямі-сферамі Касмічнага Дрэва. Праўда, нявысветленым застаецца пытанне, чаму такога кшталту замена адбылася.

У казцы «Мядзведзь і Пеўнік» з дому збягаюць Вол, Баран і Певень і пасяляюцца разам у лесе. Вол (бык), баран і певень – жывёлы ўсе салярныя, прычым Певень, які адыгрывае галоўную ролю ў сюжэце, увасабляе сабой ранішняе або, хутчэй за ўсё, веснавое сонца. У папулярнай ва ўсіх усходніх славян казцы «Зімоўе звяроў» менавіта певень з'яўляецца прывабнай ежай, ласункам для лясных звяроў (як і Калабок у аднайменнай казцы).

У беларускага, рускага, украінскага народаў, як і ў іншых этнасаў Еўропы, сустракаюцца кумулятыўныя казкі тыпу «Смерць Пеўніка», «Кочат і Курьца». Тут гіне менавіта Пеўнік, і Курьца, каб выратаваць яго, кідаецца па ваду; яе набыццё патрабуе, у сваю чаргу, звяртання да пэўных істот і шэрага адпаведных дзеянняў, якія вынікаюць адно з аднаго, чапляюцца адно за адно. Казка выразна сведчыць пра сувязь усіх з'яў і прадметаў у свеце, а гэта цалкам укладаецца ў межы міфалагічнага мыслення. Магчыма, перад намі своеасаблівы тэст, які дэманструе прыхаваную структуру ў знешне, здавалася б, хаатычных з'явах.

У казках пазнейшага часу Певень выяўляе сваю ваяўнічасць. Так, у «Казе лупянай» ён праганяе нахабную Казу (замену Дракона – пасланца іншасвету), у «Лісе і Зайцы» з касой на плячах смела выганяе з зайчынай хаткі Лісу. Сапраўды, у антычных грэкаў певень суправаджаў ваяўнічых багоў – Арэса і Афіну. Але быў ён атрыбутам і іншых багоў – Апалона (увасабленне Сонца), Персефоны (сімвала адраджэння прыроды вясной), Гермеса (вестуна багоў), Асклепія (апекуна медыцыны). Певень – пільны, нецярпімы да зла, стаіць на абароне справядлівасці, добра і здароўя (па ўсёй Еўропе некалі верылі, што лекі падзейнічаюць, калі даваць іх хвораму ў момант спеву пеўня). У Кітаі, дзе ўзнік жывёльны задзякальны круг, певень лічыўся сімвалам смеласці, адвагі і мужнасці.

І ўсё ж у еўрапейскім рэгіёне казак пра пеўня значна больш, чым на тэрыторыі, блізкай да яго радзімы – Кітая, Японіі і Індыі. Дарэчы, і назваў птушкі ва Усходняй Еўропе шмат: «певень» (бел.), «петух» (руск.), «кочет» (руск.), «будзімір» (укр.), «півень» (укр.), «кур» (агульнаслав.), «петел» (балг.), «петао» (сербск.), «петелін» (славенск.), «когут» (польск.).

Самы шырокі філасофскі абсяг уяўленняў, звязаны з пеўнем, натуральна, робіць яго вобраз шматфункцыянальным у слоўнай мастацкай творчасці, героем выключна разнастайных сюжэтаў. Так, у зборніку А. Афанасьева прыводзіцца казка, у аднолькавай ступені, але ў розных варыянтах характэрная для беларускага, рускага, украінскага народаў. Схема казкі наступная: па дубе ці па гаросе (сімвалах Сусветнага Дрэва) Дзед узлазіць на неба, дзе бярэ чароўныя жаронцы (сімвал Сусветнага Рухавіка – Рыты-Раты) і Пеўня (сімвал Сонца). Баярын ці іншы злодзей жаронцы крадзе. Певень праследуе яго і

патрабуе вярнуць цудоўную рэч. Пеўня кідаюць у калодзеж – ён выпівае ўсю ваду, затым саджаюць у печ – ён залівае яе вадою і ўрэшце вяртае жаронцы [5, I, 48]. Наша тлумачэнне казкі: Сонцу-Пеўню не страшна вада, бо яно ў сваіх сутачных падарожжах праходзіць ноччу праз ваду (Акіян), што ўяўляе сабой хтанічную сферу. Тым больш не страшны Сонцу агонь, бо ён сам – агонь. Часам перыфразаі агню і з’яўляецца выраз «чырвоны певень».

Вобраз пеўня неаднаразова сустракаецца ў мастацкіх творах, у тым ліку ў літаратурных казках. У самага жыццярадаснага і разнастайнага ў сюжэтах амерыканскага пісьменніка XIX ст. – рамантыка В. Ірвінга – ёсць навела ва ўсходнім стылі «Легенда пра арабскага астралага», якую выкарыстаў, моцна трансфармаваўшы, А. Пушкін у сваёй «Казцы пра залатога пеўніка». У Ірвінга пеўнік, што стаяў на спіне барана, згадваецца як адно з цудаў Старажытнага Егіпта, але астралаг па загаду султана стварае ўсё ж і чалавекападобнага жалезнага вартавога – быццам у дапамогу аглядальніку-пеўню. У саркастычнага Пушкіна на вяршыню вежы мудры вяшчун паставіў менавіта пеўніка-вартаўніка, бо ва ўсіх народаў Еўропы флюгерамі былі, як правіла, пеўні. У сусветна вядомага дацкага казачніка Г. Х. Андэрсена нават ёсць казка «Дваравы певень і флюгерны». «Да трэціх пеўняў» – так назваў выдатны рускі пісьменнік XX ст. В. Шукшын сваю філасофскую аповесць-казку, у якой надзвычай дакладна прадказаў у вобразнай форме ўсё, што адбылося на мяжы стагоддзяў з нашай духоўнасцю. Часам у стаўленні да пеўня праглядае ўсё ж некаторая іронія: сур’ёзную кнігу пра літаратуру (класічную і сучасную) беларуская даследчыца Л. Корань называе «Цукровы пеўнік». Не без сарказму апісвае А. Талстой Пеўня (задзірлівы, пыхлівы, дурны) у вядомай казцы «Залаты ключык, або Прыгоды Бураціна», усе персанажы якой мелі рэальных прататыпаў сярод знаёмцаў пісьменніка.

Такім чынам, мудрыя кітайцы, калі яшчэ ў глыбокай старажытнасці выбіралі птушку для свайго календара, вельмі правільна ўгадалі надзвычай шырокую распаўсюджанасць пеўня ў свеце і прыхільнасць да яго з боку шматлікіх народаў. Але ў семантыцы вобраза пеўня застаецца яшчэ шмат нявытлумачанага.

ЛІТАРАТУРА

1. Братья Гримм. Полное собрание сказок: в 2 т. М., 2003.
2. Бройтман С. Н. Историческая поэтика. М., 2001.
3. Жизнь животных: энцикл. в 7 т. М., 1989. Т. 6.
4. Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. Київ, 2002.
5. Народные русские сказки А. Н. Афанасьева: в 3 т. М., 1984.
6. Славянская мифология: энцикл. словарь. М., 1995.